

آیات قرآن مجید و احادیث به کار رفته در مقدمه وقفنامه ربع رشیدی

مریم ثقفی^۱

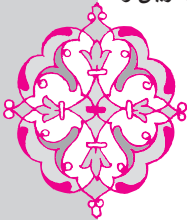
چکیده:

وقف در ایران، قدمت دیرینه‌ای دارد و در طول تاریخ، تأثیر شگرفی بر گسترش نهادها و موسسات آموزشی و علمی برجای گذاشته است. وقف، از یک سو جنبه کاملاً مذهبی دارد و از سوی دیگر نقش مهمی در سیاست و کشورداری ایفا می‌کند به گونه‌ای که از دوره سامانیان، دیوانی به نام اوقاف، در تشکیلات دیوان سالاری کشور وجود داشت که به امور وقفی کشور رسیدگی می‌کرد. کاربرد وقف نیز همچون بنیان آن جنبه‌ای دوگانه داشت، به گونه‌ای که هم بر اقتصاد و گردش مالی کشور اثر می‌گذاشت و هم بخش اعظم وقف در جهت بهره‌وری و توسعه مدارس، مساجد، خانقاه‌ها، اماکن خیریه همچون بیمارستان، کاروانسرا و آب‌انبارها به کار می‌رفت.

وقف، شرایط و اصولی به همراه داشت که اغلب از سوی واقفان در طومارها و اسناد وقفنامه درج می‌شد. یکی از این اسناد، وقفنامه ربع رشیدی است که می‌توان آن را طولانی‌ترین و جامع‌ترین سند وقفی دانست که به صورت نسبتاً کامل و با خط واقف و به صورت اصیل باقی مانده است. در این پژوهش، تلاش شده با بررسی مقدمه وقفنامه ربع رشیدی، دلایل ذکر شده از سوی رشیدالدین فضل‌الله در وقف اراضی وسیع ربع رشیدی و آیات قرآن مجید و احادیث مورد استناد وی مورد ارزیابی قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها:

آیات قرآن، احادیث، وقفنامه، ربع رشیدی، رشیدالدین فضل‌الله.

اهداف رشیدالدین فضل‌الله در وقف مجتمع ربع رشیدی

ربع رشیدی، مجموعه وسیعی از اراضی واقع در محله ششکلان تبریز بود که در سمت چپ دامنه کوه سرخاب قرار داشت. (تصاویر شماره ۱ و ۴) این مجموعه شامل بخش‌های مختلف بیت‌التعلیم، مدارس عالی، کتابخانه، دارالشفاء، خانقاه، دارالضیافه، دارالمساکین، دارالمصاحف، مسجد صیفی و مسجد شطری بود (تصاویر شماره ۲ و ۳) که جهت امور دینی و آموزشی و رفاهی در نظر گرفته شده بود.^۲ هدف رشیدالدین فضل‌الله از احداث و وقف ربع رشیدی، توسعه علوم و مراکز آموزشی، بهره‌گیری از صحبت با اهل علم و به‌خصوص کسب پاداش اخروی بوده است، این اهداف را هم از بازخوانی متن وقفنامه و هم از تمایل و گرایش‌های علمی خواجه رشیدالدین می‌توان دریافت نمود^۳، رشیدالدین فضل‌الله خود در مقدمه وقفنامه ربع رشیدی بر کسب پاداش معنوی و بهره‌گیری از صحبت بزرگان علم تاکید می‌کند:

۱۲۲

وقفنامه

«به قدر وسع به هر وقت عمارتی در عمل می‌آورد و به اندیشه و فکر آن مشغول می‌شد که آن عمارت باید که مبنی و مشتمل باشد بر خیرات و همچنین همواره به قدر استطاعت و مقدار طاقت به اندازه فکر و فهم خویش در بعضی معانی دقیق و حقایق اشیاء مهوس^۴ بود که هم فکری کند و در آن شیوه به حسب قدرت شرعی، شروعی نماید و به خدمت علما و مشایخ و اصحاب قلوب و ارباب عرفان تقریبی جوید و ملازمتی نماید و با وجود استغراق به اموری که از حضرت بارگاه سلطنت بدو مفروض بود، به اوقات فرصت از خدمت آن بزرگان استفاده می‌کند تا باشد که از بحر بی‌کرانه حقایق معانی چیزی دریابد.^۵»

رشیدالدین فضل‌الله پیش از وقف ربع رشیدی، املاکی را در نواحی مختلف اصفهان و موصل وقف نموده بود اما این مجموعه بسیار وسیع‌تر و شرایط و اسناد آن جامع‌تر از اوقاف مذکور بوده است.^۶ در واقع خواجه رشیدالدین در زمانی می‌زیست که سازمان‌های اجتماعی ایران در اثر تهاجم مغولان از هم پاشیده شده

بود و حفظ میراث دینی و فرهنگی و سیستم آموزشی و علمی کشور بر عهده کسانی چون خواجه نصیرالدین طوسی، بانی رصدخانه مراغه و رشیدالدین فضل‌الله، بانی مجتمع آموزشی، دینی و فرهنگی ربع رشیدی بود تا مجدداً نظام تربیت و پرورش اندیشمندان کشور همچون دوره نظامیه‌های نظام‌الملک راه‌اندازی شود.^۷

همان‌گونه که گذشت، یکی از اهداف رشیدالدین فضل‌الله در ساخت مجتمع ربع رشیدی، خیرات جاریه یا وقف در راه خدا برای کسب پاداش اخروی بوده که وی این مطلب را به تفصیل در بخش مقدمه و قفنامه شرح داده است.^۸ خواجه رشیدالدین با بیان اعمال انسانی که شامل اعمال حسنه، سیئه و ترکیبی از این دو عمل می‌باشد و این که طول عمر انسان کوتاه و فرصت کمی برای کسب اعمال خیر دارد، تاکید بسیاری بر خیرات جاریه یا وقف برای کسب اجر اخروی می‌نماید:

«[همواره] اعمال حسنه به اعمال سیئه مختلط است و مقدار زمان عمر آدمی اندک است.»

وی سپس ادامه می‌دهد که پاداش عمل وقف همواره شامل واقف بوده و دائم بر اعمال نیک شخص افزوده می‌گردد:

«و چون این مقدمه مقرر گشت، گوییم خیرات جاریه هر شخص آن است که بعد از مردن او ثواب آن، اضافات معاملات صالحه او گردد و تا وقتی که آن خیرات جاریه به کلی مندرس گردد، علی سبیل الدوام والاستمرار آن ثواب واصل شود.»

خواجه رشیدالدین همچنین با استناد به آیات قرآن و احادیث، تاکید فراوانی بر تاثیر اعمال حسنه در جهان اخروی می‌نماید:

«به حکم آیات، اعمال حسنه را به اضعاف اضعاف اجر می‌دهند، بعضی را ده چندان و بعضی را هفت صد چندان و اعمال سیئه را به مثل.^۹»

او اعمالی که پس از مرگ موجب می‌شود بر اعمال حسنه انسان بیفزاید را شامل، دعا، صدقه، روزه و انتفاع دیگران به علم و خیرات جاریه می‌داند. وی در مورد خیرات جاریه می‌نویسد:

«محدثان، صدقه جاریه که در لفظ حدیث نبوی آمده را بر وقف حمل کرده‌اند.»
 وی توفیق وقف نمودن را نیز از رحمت خداوند می‌داند و می‌نویسد:
 «دیگر آن که بعضی را توفیق می‌دهد تا خیرات جاریه می‌کنند و مدد حیات ابدی ایشان می‌گردد به موجبی که تقریر رفت و چون قواعد واضح و روشن شد، معلوم و محقق گشت که خیرات جاریه را در تحصیل درجات اخروی آثار بسیار است، چه در بعضی از صور، شخص را از استحقاق عقاب به درجه استحقاق ثواب می‌رساند و در بعضی از صور از درجات ادنی به درجات علیا واصل می‌گرداند.»^{۱۰}
 او با آوردن مثالی، نقش اوقاف در کسب اجر اخروی را بدین گونه بیان می‌کند:
 «شخص داند که سفری عظیم دور در پیش دارد و خواهد که در راه بازماند و به تعجیل تر تواند رفتن از دیگران، دو اسب مادیان بخرد تا برنشیند و به قوت آن مادیانان و نتایج آن اسبان، آن سفر دور را قطع تواند کرد و چون ایشان سوار باشند لاشک از دیگران که پیاده باشند، زیادت و آسان تر به راه توانند رفتن.»
 مقصود رشیدالدین فضل‌الله از سفر سواره که موجب حرکت سریع و آسان مسافر می‌شود همان نتایج عمل وقف است که موجب می‌گردد واقف با کوله‌باری از اعمال خیر وارد جهان آخرت شود. او اوقاف را وسیله‌ای ارزنده و مهم به شمار می‌آورد که شخص را برای کسب ثواب اعمال خیر جهت روز حساب و قیامت، یاری می‌رساند.

عناصر به کار رفته در وقفنامه ربع رشیدی

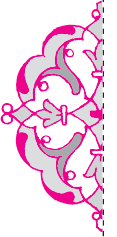
از آنجایی که وقفنامه دارای افتادگی است و صفحات اول آن مفقود شده، نعت و ستایش خداوند که معمول صفحات آغازین وقفنامه است، در این سند وجود ندارد و وقفنامه با تمهیدات مربوط به عمل وقف آغاز می‌گردد که شامل شرح اعمال حسنه و سیئه انسان و مبادی خیر و شر می‌باشد و بیان پاداش اضعاف و چند برابری که خداوند به اعمال نیک انسان عطاء می‌فرماید و جزای به مثل که به اعمال سیئه

بشر تعلق می‌گیرد.

یکی از مهم‌ترین عناصر مقدمه و قفنامه، به‌کارگیری آیات قرآن و احادیث مربوط به عمل وقف می‌باشد. رشیدالدین فضل‌الله، سی و پنج آیه از آیات قرآن مجید را در مقدمه و قفنامه ذکر می‌نماید و از این آیات، هفت آیه را در بخش‌های مختلف تکرار می‌کند تا تأییدی در ادعاهای وی در اهمیت عمل وقف از دیدگاه قرآن کریم باشد، وی همچنین از هجده حدیث در مقدمه و قفنامه بهره می‌گیرد که شش حدیث از میان احادیث فوق را در مباحث مختلف مقدمه و قفنامه مورد تأکید و تکرار قرار می‌دهد. همچنین به ده مورد از اشعار یا امثال و حکم بزرگان نیز استناد می‌نماید. وی در بخش‌های مختلف مقدمه و قفنامه به کتب تالیفی خویش که دارای مباحثی در رابطه با اعمال حسنه و سیئه انسان و یا امور مربوط به وقف می‌باشند، نیز اشاره نموده است. کتبی چون، رساله فتوحات، مفتاح التفاسیر، لطایف، رساله معراج، نفایس الافکار و کتاب سلطانیه. در ادامه این مبحث، به برخی از آیات و احادیثی که در مقدمه و قفنامه ربع رشیدی، مورد تکرار و تأکید رشیدالدین فضل‌الله قرار گرفته است، اشاره می‌گردد:

آیه «خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَ آخَرَ سَيِّئًا^{۱۱}» به معنی «کردار پسندیده‌ای را با کار ناپسندی دیگر آمیخته‌اند»، سه بار در مقدمه و قفنامه تکرار شده و مقصود مولف این است که به دلیل اختلاط عمل خیر و شر با یکدیگر، انسان نیازمند است که با کسب فیض از پاداش خیرات جاریه یا وقف، کارهای سیئه خویش را جبران نماید.

همچنین آیه «وَ إِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا^{۱۲}» به معنی «و هر یک از شما در آن درخواهد آمد این بر پروردگارت حکمی است ناگزیر انجام‌پذیر^{۱۳}»، نیز در مقدمه و قفنامه تکرار شده که در اصل، این آیه بدین جهت مورد توجه خواجه رشیدالدین بوده تا تأکید نماید که به دلیل خطاکار بودن انسان، پاداش اعمالی همچون وقف که بعد از مرگ به حساب اعمال انسان نوشته و افزوده می‌شود، می‌تواند موجب تغییر درجات و جایگاه انسان در آخرت گردد.

نمونه دیگر، آیه «لَهُمْ عُزْفٌ مِّنْ فَوْقِهَا عُزْفٌ مَّبِينَةٌ تَجْرِي^{۱۴}» به معنی «برای آن‌ها غرفه‌هایی است که از فراز آن‌ها غرفه‌هایی قرار دارد و در زیر آن‌ها رودهایی جاری است»، می‌باشد که در دو بخش از مقدمه وقفنامه تکرار شده که باز هم اشاره و تاکید بر پاداش اخروی و نعمات خداوند به اعمال خیر بشر دارد.

آیه «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا^{۱۵}» با معنی «و ما تو را برای مردم جز بیم‌دهنده و مژده‌دهنده نفرستادیم»، نیز اشاره به حضرت رسول اکرم ﷺ و بیم بشارت آن حضرت به پاداش و جزای اعمال انسانی در جهان آخرت دارد. این آیه نیز در مقدمه وقفنامه تکرار شده که هدف از تکرار و بسامد آن، تاکید بر ثمربخش بودن عمل وقف در کسب اجر معنوی است.

حدیث «مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حِصْنِي فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي أَمِنَ مِنْ عَذَابِي»، با معنای «کسی که کلمه مقدس (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) را بگوید به دژی مستحکم داخل شده و از عذاب الهی رهایی یافته است»، نیز در بخش‌هایی از وقفنامه در جهت تایید اهمیت وقف و جایگاه آن در نزد خداوند، تکرار شده است.

رشیدالدین فضل‌الله به اشعار برخی شاعران از جمله، حکیم سنایی، ابوالعلاء معری، اسحاق دمشقی، فخرالدین عراقی، ابوطیب المتنبی، خیام و عطار نیز در جهت تایید اهمیت و جایگاه وقف، استناد نموده است.

بخش پایانی مقدمه وقفنامه، شرح اهداف و انگیزه رشیدالدین فضل‌الله در عمل به وقف است که شامل تاکید مستمر و فراوان بر کسب اجر معنوی برای جهان آخرت و نیز کسب فیض از محضر عالمان و دانشمندان علوم و فنون مختلف در مجموعه ربیع رشیدی می‌باشد.

آیات قرآن، احادیث و اشعار به کار رفته در وقفنامه ربیع رشیدی

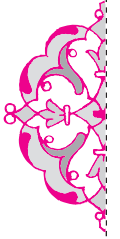
همان‌گونه که اشاره شد، در متن مقدمه وقفنامه، به آیات، احادیث و برخی اشعار جهت اثبات اهمیت و جایگاه خیرات جاریه یا وقف نزد خداوند و تاکید بر پاداش

معنوی این عمل، اشاره شده است. برخی از آیات به کار رفته، در چندین موضع وقفنامه تکرار شده تا استنادی در تایید ادعاهای رشیدالدین فضل الله باشد. در ادامه این شواهد بر اساس مقدمه وقفنامه ذکر می گردد:

آیات قرآن کریم موجود در مقدمه وقفنامه

آیه قرآن	سوره	معنی	تکرار در وقفنامه	کاربرد در وقفنامه
۱ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَ آخَرَ سَيِّئًا	سوره توبه، آیه ۱۰۲	کردار پسندیده‌ای را با کار ناپسندی دیگر آمیخته‌اند	سه بار تکرار شده	همراه بودن عمل حسنه با عمل سیئه
۲ وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا	سوره مریم، آیه ۷۱	و هر یک از شما در آن درخواهد آمد این بر پروردگارت حکمی است ناگزیر انجام‌پذیر	تکرار شده	تاکید بر ناقص بودن اعمال انسان
۳ مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلُهَا	سوره انعام، آیه ۱۶۰	کسانی که نیکی آورند، ده برابر آن (پاداش) دارند و کسانی که بدی آورند جز همانند آن کیفر نمی‌بینند و به آنان ستم نخواهد شد	-	پاداش و عذاب اخروی اعمال
۴ مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ	سوره بقره، آیه ۲۶۱	داستان (بخشش) آنان که دارایی‌های خود را در راه خداوند می‌بخشند چون دانه‌ای است که هفت خوشه برآورده باشد، در هر خوشه صد دانه و خداوند برای هر که بخواهد (آن را) چند برابر می‌گرداند	-	پاداش اعمال حسنة

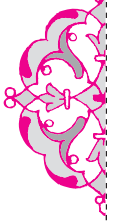
شماره	آیه قرآن	سوره	معنی	تکرار در وقفنامه	کاربرد در وقفنامه
۵	إِنَّمَا يُؤَفِّقِي الصَّابِرِينَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ	سوره زمر، آیه ۱۰	جز این نیست که پاداش شکیبایان را بی‌شمار، تمام دهند	-	پاداش اعمال حسنه
۶	وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ	سوره اعراف، آیه ۱۵۶	و بخشایشم همه چیز را فرا می‌گیرد	تکرار شده	پاداش اعمال حسنه
۷	إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ	سوره هود، آیه ۱۱۴	بی‌گمان نیکی‌ها، بدی‌ها را می‌زدایند	-	برتری اعمال خیر
۸	إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ	سوره نساء، آیه ۱۴۵	بی‌تردید منافقان در پایین‌ترین طبقه از آتش‌اند	-	درجات جهنم
۹	لَهُمْ عَرْفٌ مِنْ فَوْقِهَا عُرْفٌ مَبْنِيَّةٌ تَجْرِي مِنَ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ	سوره زمر، آیه ۲۰	برای آنان غرفه‌هایی است که از فراز آنها غرفه‌هایی دیگر بنا شده و از زیر آنها نهرها جاری است	تکرار شده	درجات بهشت
۱۰	ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ	سوره حجر، آیه ۴۶	با سلامت و امنیت وارد آنجا شوید	-	پاداش عمل خیر
۱۱	فَمَنْ زُحِخَ عَنِ النَّارِ وَ ادْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ	سوره آل عمران، آیه ۱۸۵	پس هر که را از آتش دور دارند و به بهشت درآورند مسلماً کامیاب شده است	-	پاداش عمل خیر
۱۲	أَكُلْهَا دَائِمًا وَ ظِلُّهَا	سوره رعد، آیه ۳۵	میوه‌ها و سایه‌اش همیشه است	-	پاداش اعمال حسنه
۱۳	لَا مَقْطُوعَةَ وَلَا مَمْنُوعَةَ	سوره واقعه، آیه ۳۳	که پایان نپذیرد و ممنوع نشود	-	پاداش اعمال حسنه

شماره	آیه قرآن	سوره	معنی	تکرار در وقفنامه	کاربرد در وقفنامه
۱۴	لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُّقِيمٌ	سوره توبه، آیه ۲۱	نعمت‌های آن (بهشت) پایدار است	-	پاداش اعمال حسنه
۱۵	إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا خَالِدِينَ فِيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا	سوره كهف، آیات ۱۰۷ و ۱۰۸	مسلمانان کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند، بهشت‌های فردوس جای پذیرایی آنان است، در آن جاودانه‌اند و از آن درخواست انتقال به جای دیگر نمی‌کنند	-	پاداش اعمال صالح
۱۶	وَلِلْآخِرَةِ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى	سوره ضحی، آیه ۴	و بی‌تردید آخرت برای تو از دنیا بهتر است	-	پاداش اعمال در جهان آخرت
۱۷	وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَمَا يَمُوتُ فِي الْأَرْضِ	سوره رعد، آیه ۱۷	و اما آنچه به مردم سود می‌رساند، در زمین می‌ماند	-	باقی ماندن عمل خیر و پاداش آن پس از مرگ
۱۸	خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا	این آیه در سوره‌های مختلفی از جمله سوره نساء، آیه ۵۷ آمده است	در آن (بهشت) جاودان خواهند ماند	تکرار شده	پاداش و اجر اخروی
۱۹	كُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ	سوره رعد، آیه ۸	و هر چیزی نزد او اندازه معینی دارد	-	عدل الهی در جهان آخرت

شماره	آیه قرآن	سوره	معنی	تکرار در وقفنامه	کاربرد در وقفنامه
۲۰	وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ	سوره ذاریات، آیه ۲۱	در وجود شما [نشانه‌هایی است] آیا نمی‌بینید	-	عدل الهی در جهان آخرت
۲۱	يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ	سوره بقره، آیه ۲۶۹	حکمت را به هر کس بخواهد می‌دهد، و آن‌که به او حکمت داده شود، بی‌تردید او را خیر فراوانی داده‌اند، و جز صاحبان خرد، کسی متذکر نمی‌شود	-	رحمت و نور الهی
۲۲	تُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنُكَفِرُ بِبَعْضٍ	سوره نساء، آیه ۱۵۰	[البته کسانی که به خدا و فرستادگانش کفر می‌ورزند] می‌گویند: به بعضی ایمان می‌آوریم و به برخی کافر می‌شویم	-	کفرورزی کافران
۲۳	لِيَزِدُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ	سوره فتح، آیه ۴	تا ایمانی بر ایمانشان بیفزاید	تکرار شده	پاداش عمل خیر
۲۴	يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي	سوره فجر، آیات ۲۷ تا ۳۰	ای جان آرام گرفته و اطمینان یافته به سوی پروردگارت در حالی که از او خشنودی و او هم از تو خشنود است، بازگرد پس در میان بندگانم درآی و در بهشتم وارد شو	-	اطمینان قلبی از رحمت و نور الهی

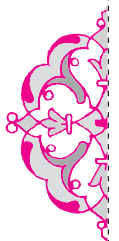
شماره	آیه قرآن	سوره	معنی	تکرار در وقفنامه	کاربرد در وقفنامه
۲۵	جَزَاءٌ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ	سوره سجده، آیه ۱۷	پاداش اعمالی که همواره انجام می‌داده‌اند	-	پاداش اعمال خیر مانند خیرات جاریه (وقف)
۲۶	وَكَأَيِّنْ مِنْ آيَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ	سوره یوسف، آیه ۱۰۵	و [برای هدایت مردم] در آسمان‌ها و زمین چه بسیار نشانه‌هاست که [در غفلت و بی‌خبری] بر آن‌ها می‌گذرند در حالی که از آن‌ها روی می‌گردانند	-	غفلت بی‌خبران و گناهکاران
۲۷	وَ السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ	سوره واقعه، آیات ۱۰ و ۱۱	و پیشی‌گیرندگان [به] اعمال نیک [که پیشی‌گیرندگان [به رحمت و آمرزش] اند، آنانند که نزدیکان (به خداوند) اند.	-	پیشی‌گیرندگان در عمل خیر با تاکید بر اصل وقف
۲۸	وَإِنْ تَعَدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصَوْهَا	سوره نحل، آیه ۱۸	و اگر نعمت‌های خدا را شماره کنید، هرگز نمی‌توانید آن‌ها را به شمار آورید	-	در کرم و فضل خداوند
۲۹	وَ لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ	سوره اسراء، آیه ۷۰	به یقین فرزندان آدم را کرامت دادیم	-	لطف و کرم الهی
۳۰	وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ	سوره انبیاء، آیه ۱۰۷	و تو را جز رحمتی برای جهانیان نفرستادیم	تکرار شده	عدل الهی

شماره	آیه قرآن	سوره	معنی	تکرار در وقفنامه	کاربرد در وقفنامه
۳۱	مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا	سوره غافر، آیه ۴۰	هر که بدی کند جز به مانند آن کیفر نیابد	-	جزای اعمال شر
۳۲	إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبَنَّ السَّيِّئَاتِ	سوره هود، آیه ۱۱۴	یقیناً نیکی‌ها بدی‌ها را از میان می‌برند	-	اهمیت وقف برای کسب اجر اخروی
۳۳	يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ	سوره فرقان، آیه ۷۰	خدا بدی‌هایشان را به خوبی‌ها تبدیل می‌کند	-	اهمیت وقف در کسب پاداش در جهان آخرت
۳۴	ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ	سوره جمعه، آیه ۴	این فضل خداست که آن را به هر کس بخواهد عطا می‌کند و خدا دارای فضل بزرگ است	-	پاداش اعمال خیر و وقف
۳۵	رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْتَ وَلِيِّ فِى الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ	سوره یوسف، آیه ۱۰۱	پروردگارا، تو بخششی از فرمانروایی را به من عطا کردی و برخی از تعبیر خواب‌ها را به من آموختی. ای پدید آورنده آسمان‌ها و زمین، تو در دنیا و آخرت سرپرست و یار منی در حالی که تسلیم [فرمان‌های تو] باشم جانم را بگیر، و به شایستگان ملحقم کن	-	اهمیت وقف

احادیث موجود در مقدمه و قفنامه

شماره	احادیث	نقل قول حدیث	تکرار در و قفنامه	کاربرد در و قفنامه
۱	و انه لیغان علی قلبی و انی لاستغفرالله فی کل یوم سبعین مرة	حدیث نبوی	-	ناقص بودن اعمال انسان
۲	سبقت رحمتی غضبی	حدیث نبوی	تکرار شده	پاداش اعمال حسنه
۳	اتبع السیة الحسنة تمحها	حدیث نبوی	تکرار شده	نتیجه اعمال انسان
۴	من قال لا اله الا لا الله دخل حصنی و من دخل حصنی امن عذابی	حدیث نبوی	چهار بار تکرار شده	پاداش الهی
۵	ان ابا طالب لفی ضحضاح من النار ولو لم تكن شفاعتی لكان فی نار جهنم	حدیث نبوی	تکرار شده	مراتب اعمال انسانی
۶	نجا المخفون	حدیث نبوی	-	ذکر درجات بهشت
۷	اذا سالتموا الله الجنة فاسالوه الفردوس فانها سره الجنة	حدیث نبوی	تکرار شده	درجات بهشت
۸	اذا مات ابن آدم انقطع عمله الا عن ثلاث صدقة جاریة و علم ینتفع به و ولد صالح یدعوله	حدیث نبوی (در ذکر صدقه جاریه و انتفاع از علم و فرزند صالح که بعد از مرگ، موجب افزایش عمل صالح می گردد)	سه بار تکرار شده	در اهمیت صدقه جاریه که رشیدالدین فضل الله آن را در معنی وقف می داند

تعداد	احادیث	نقل قول حدیث	تکرار در وقفنامه	کاربرد در وقفنامه
۹	کل میسر لمل خلق له	حدیث نبوی	-	سود بردن به اندازه تقدیر یا علم و عمل خود
۱۰	و نحن الآخرون السابقون	حدیث نبوی	-	پیشی گرفتن در عمل خیر
۱۱	من بنی الله بناء یاوی الیه غریب، او عابر بهته الله یوم القیامة علی نجیة من در و وجهه یضیء لاهل المحشر یقول اهل الجمع هذا ملک من الملائكة لم یرمته حتی یزاحم ابراهیم علیه السلم فی قبته و یدخل الجنة به شفاعته اربعین الف رجل	حدیث نبوی	-	درجات اعمال صالح
۱۲	الدنیا مزرعة الآخرة	حدیث نبوی	-	در اهمیت خیرات جاریه یا عمل وقف
۱۳	المر فی ظل صدقته حتی یقضی بین الناس	حدیث نبوی	-	در خیرات جاریه و عمل وقف
۱۴	خمرت طینه آدم بیدی اربعین صباحا	حدیث قدسی	-	فضل الهی
۱۵	بعثت الی الاحمر و الاسود	حدیث نبوی	-	عدل الهی
۱۶	لولاک لما خلقت الافلاک	حدیث قدسی	-	فضل الهی
۱۷	سبع ینجزی العبد اجرهن و هو فی قبره من علم علما او بنی مسجدا او کری نهرا او نبط عینا او غرس غرسا او رث مصحفا او ترک ولدا صالحا یدعوله	حدیث نبوی	-	در وقف و خیرات جاریه

شماره	احادیث	نقل قول حدیث	تکرار در وقفنامه	کاربرد در وقفنامه
۱۸	من سن سنة حسنة فله اجرها و اجر من عمل بها الی یوم القيامة عليهم انه هو الغفور الرحيم.	حدیث نبوی	-	در خیرات جاریه

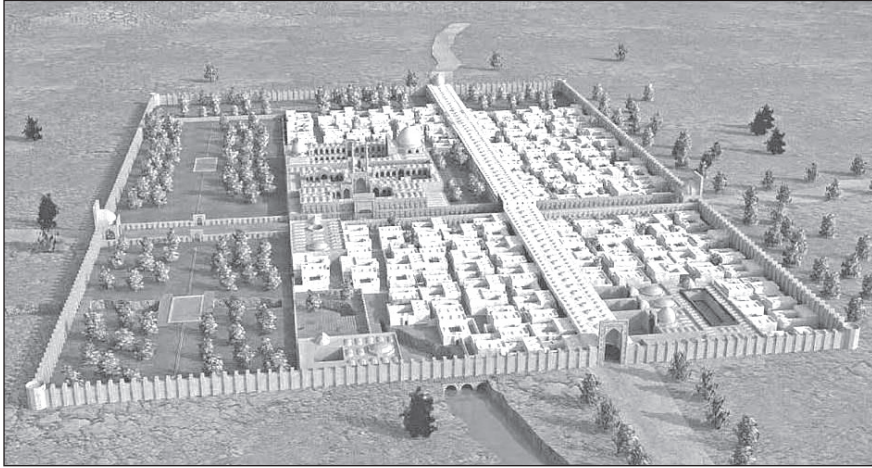
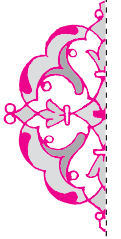
اشعار و امثال و حکم موجود در مقدمه وقفنامه

شماره	اشعار و امثال و حکم	صاحب اثر	کاربرد در وقفنامه
۱	ابی الکمال ان لایقال فیه الا	-	هیچ انسان کاملی بی نقصان نیست
۲	بمیرای دوست پیش از مرگ اگر می زندگی خواهی که ادیس از چنین مردن، بهشتی گشت پیش از ما	حکیم سنایی	پاداش اعمال حسنه
۳	هر آن نقشی که بر صحرا نهادیم تو زیبا بین که ما زیبا نهادیم	عطار	عدل و رحمت الهی در جهان آخرت
۴	ذکر باقی را حکیمان عمر ثانی گفته اند این ذخیره بس تو را کالباقیات الصالحات	-	اهمیت وقف
۵	و انی و ان کنت الاخیر زمانه لآت بعالم تستطعه الاوائل	ابوالعلاء معری	پیشی گرفتن در عمل خیر
۶	ولم ارمن عیوب الناس شیئا منقص القادرین علی التمام	ابوطیب المتنبی	در عمل وقف
۷	هر جا که عمارتی نو آغاز کنند در بستن طاق آن خوی ساز کنند طاق جان را چو تن بدو خو بستند چون طاق تمام گشت خو باز کنند	خیام	فایده و نتیجه وقف و صدقه جاریه
۸	ان آثارنا تدل علینا فانظروا بعدنا الی الآثار	اسحاق دمشقی	در اهمیت وقف

شماره	اشعار و امثال و حکم	صاحب اثر	کاربرد در وقفنامه
۹	کاندرین بحر بی کرانه چو غوک دست و پای بز چہ دانی بوک	فخرالدین عراقی	کسب فیض الهی از عمل وقف
۱۰	ترکیب نبات مصر در ہم پیوست قناد سبک شیشه شامی بشکست	-	کمال و فایده عمل وقف

نتیجه

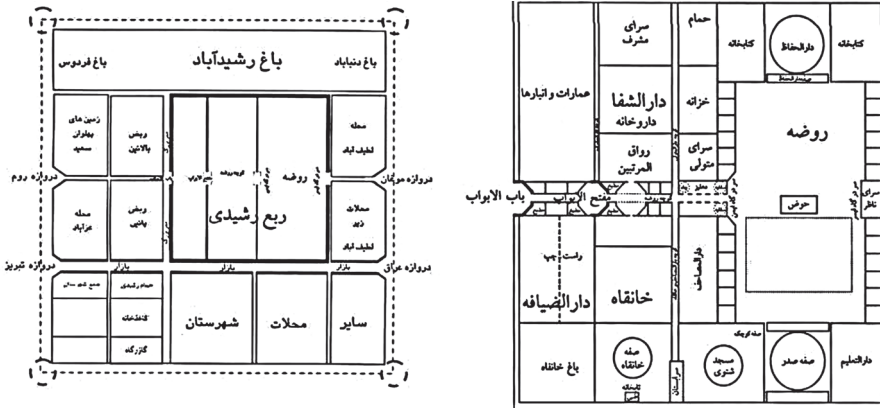
وقفنامه ربع رشیدی، یکی از جامع ترین وقفنامه‌های باقی مانده از اعصار گذشته می‌باشد که منبع غنی جهت مطالعات تاریخی در زمینه اوقاف، اسناد تاریخی و پژوهش در ذهنیات رشیدالدین فضل‌الله برای دستیابی به هدف او در انجام عمل وقف و ساخت مجتمع ربع رشیدی می‌باشد. از مقدمه وقفنامه، هدف اصلی خواجه رشیدالدین که کسب اجر اخروی و مصاحبت وی با اصحاب علم و کسب فیض در علوم و فنون مختلف و به‌ویژه تاکید بر پاداش اخروی عمل وقف یا خیرات جاریه است، آشکار می‌گردد. رشیدالدین، وقف یا خیرات جاریه را معامله‌ای با خداوند جهت کسب فیض اخروی و راه‌کاری برای گسترش امکانات رفاهی و آموزشی برای مردم عنوان نموده و برای اثبات نظریات خویش، در بخش‌های مختلف مقدمه به آیات الهی، احادیث قدسی و نبوی و اشعار برخی شاعران استناد نموده و در پایان این بخش، یاری و الطاف الهی را شامل حال خویش می‌داند که وی را در انجام این کار عظیم و وقف مجموعه ربع رشیدی یاری نموده است.

تصویر شماره ۱

تصویر بازسازی شده ربع رشیدی

بر گرفته از مقاله «طرح فرضی ربع و شهرستان رشیدی»

تصویر شماره ۲

نقشه بازسازی شده ربع و شهرستان رشیدی

بر گرفته از مقاله «طرح فرضی ربع و شهرستان رشیدی»

پی‌نوشت‌ها:

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی دانشگاه تهران
۲. تاریخ پژوهی، شماره ۲۴-۲۵، صص ۹۶-۱۰۰
۳. مطالعات ایرانی، شماره ۱۴، صص ۳۶-۴۰
۴. مشتاق
۵. وقفنامه ربع رشیدی، ص ۲۹-۳۰
۶. مجله مشکوة، شماره ۱۰۲، ص ۸۸
۷. مجله وقف میراث جاویدان، شماره ۳، ص ۳
۸. بررسی روش اداری و آموزشی ربع رشیدی، ص ۶۱
۹. رشیدالدین فضل‌الله در اثبات چند برابر بودن پاداش اعمال خیر و به مثل بودن جزای عمل شر در نزد خداوند به آیات مختلفی از قرآن مجید اشاره می‌نماید، از جمله سوره بقره، آیه ۲۶۱، «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ» به معنی «داستان (بخشش) آنان که دارایی‌های خود را در راه خداوند می‌بخشند چون دانه‌ای است که هفت خوشه برآورده باشد، در هر خوشه صد دانه و خداوند برای هر که بخواهد (آن را) چند برابر می‌گرداند.» و سوره انعام، آیه ۱۶۰، «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَ

- مَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا» به معنی «کسانی که نیکی آورند، ده برابر آن (پاداش) دارند و کسانی که بدی آورند، جز همانند آن کیفر نمی‌بینند و به آنان ستم نخواهد شد.» و سوره غافر، آیه ۴۰، «مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا، به معنی «هر که بدی کند جز به مانند آن کیفر نیابد.»
۱۰. رشیدالدین فضل‌الله در زمینه تبدیل اعمال سیئه به حسنات و در نتیجه تغییر جایگاه انسان در روز آخرت نیز به آیاتی از قرآن کریم استناد می‌نماید، مانند سوره هود، آیه ۱۱۴، «إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ» به معنی «یقیناً نیکی‌ها، بدی‌ها را از میان می‌برند.» و سوره فرقان، آیه ۷۰، «يُبدِلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ» به معنی «خدا بدی‌هایشان را به خوبی‌ها تبدیل می‌کند.»
 ۱۱. سوره توبه، آیه ۱۰۲
 ۱۲. سوره مریم، آیه ۷۱
 ۱۳. در تفسیر نمونه، این آیه چنین شرح داده شده است:
«وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَاوَدُهَا»، یعنی «همه شما بدون استثنا وارد جهنم می‌شوید» و «كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا» به معنی «این امری است حتمی و فرمانی است قطعی از پروردگارتان» و «سپس آن‌ها را که تقوا پیشه کردند از آن

- نجات می‌دهیم، و ظالمان و ستمگران را در حالی که از ضعف و ذلت به زانو درآمده‌اند، در آن رها می‌کنیم.» «ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ نَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جَنَّتًا.» (تفسیر نمونه، ج ۱۳، ص ۱۱۷)
۱۴. سوره زمر، آیه ۲۰
۱۵. سوره سباء، آیه ۲۸

منابع:

* قرآن کریم.

کتاب

۱. وقفنامه ربع رشیدی، رشیدالدین فضل‌الله، زیر نظر: مجتبی مینوی و ایرج افشار، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰.
۲. بررسی روش اداری و آموزشی ربع رشیدی، محمدمهدی بروشکی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵.
۳. تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴.

مقاله

۱. مقاله «ربع رشیدی- مجتمع بزرگ وقفی علمی و آموزشی در تبریز»، نویسنده: سید حسین امیدانی، مجله وقف میراث جاویدان، شماره ۳، مهر ۱۳۷۸.

۲. مقاله «بازآفرینی شهرستان رشیدی»، نویسنده: احمد سعیدنیا، مجله هنرهای زیبا، شماره ۱۱، تابستان ۱۳۸۱.
۳. مقاله «ربع رشیدی»، نویسنده: تهمینه رییس‌السادات، مجله تاریخ پژوهی، شماره ۲۴-۲۵، پاییز و زمستان ۱۳۸۴.
۴. مقاله «بررسی تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش ربع رشیدی»، نویسندگان: مریم ابراهیمی و عباسعلی رستمی‌نسب، مجله مطالعات ایرانی، شماره ۱۴، پاییز ۱۳۸۷.
۵. مقاله «وقف در ایران»، نویسنده: آن.کی. اس لمبتون، ترجمه: احمد نمایی، مجله مشکوة، شماره ۱۰۲، بهار ۱۳۸۸.
۶. مقاله «طرح فرضی ربع و شهرستان رشیدی»، نویسندگان: آریتا بلالی اسکویی، محمدعلی کی‌نژاد، و عبدالحمید نقره‌کار، مجله صفا، شماره ۵۰، بهار و تابستان ۱۳۸۹.